

integracija seljačke poljoprivrede u agroindustrijski kompleks

milan župančić

institut za društvena
istraživanja sveučilišta
u zagrebu,
zagreb, jugoslavija

primljeno lipnja 1988.

U članku se problematiziraju određeni problemi integracije seljačke poljoprivrede s industrijskim i trgovačkim segmentom cjelokupnog agroindustrijskog sektora u Jugoslaviji. Poznato je da u našoj zemlji nije provedena kolektivizacija seljaštva i vlasnička eksproprijacija sitno seljačke poljoprivrede, već smo se opredjelili za tzv. proizvodno podružtvljavanje privatnog sektora u poljoprivredi. Seljak ostaje vlasnik zemljišta i drugih proizvodnih sredstava, ali se kroz razne forme povezivanja i suradnje s društvenim sektorom — ostvaruje koncentracija i centralizacija proizvodnje na manjem broju seljačkih gospodarstava i modernizacija cjelokupnog poljoprivrednog sektora. Tekst pledira za jači razvoj poljoprivrednog zadrugarstva i jačanje različitih formi grupne i zadružne svojine koja je dosada bila zanemarena.

49 članci

uvod

—> Problemi stvaranja moderne i visokoproduktivne poljoprivrede na bazi socijalističkih odnosa prisutni su u svim socijalističkim zemljama. To je stalno prisutna tema u marksističkoj agrarnoj teoriji, ali i u praksi socijalističkih zemalja koje su naslijedile zaostalu sitno seljačku poljoprivredu na bazi nerazvijenih kapitalističkih odnosa s ostacima starih arhaičnih struktura. Više je problema u tome aktualno: putovi i tempo stvaranja moderne proizvodnje koja u pravilu traži veliko gospodarstvo, krupna sredstva za proizvodnju, specijalizaciju i industrijsku organizaciju rada — a sve to predstavlja negaciju seljačkog načina proizvodnje (sitni zemljoposjed, tradicionalna sredstva rada, dominaciju autarkične i sitno robne proizvodnje); forme povezivanja i integracije sitnih seljačkih gospodarstava s drugim organizacijama u širem sklopu društvene reprodukcije unutar cjeline, tj. agrokompleksa i dr.

Iako sve socijalističke zemlje imaju u tom pogledu iste ciljeve — stvaranje moderne visokoproduktivne poljoprivrede — ipak se praktični odgovori i konkretne mjere za postizanje tog cilja uvelike razlikuju. U najvećem dijelu socijalističkih zemalja provedena je nacionalizacija zemlje i nakon toga kolektivizacija poljoprivrede. Kina se, nakon iskustva s poljoprivrednim komunama, u posljednje vrijeme okreće elastičnijim

formama poticanja privatne inicijative na bazi dugotrajnijeg zakupa državne zemlje. Jugoslavija i Poljska pokušavaju drugačijim putem socijalizirati poljoprivredu – osloncem na krupna socijalistička gospodarstva i njihovim povezivanjem s pretežnim dijelom sitno seljačke poljoprivrede, gdje je osnovni akcent na raznim formama proizvodne suradnje i integracije oba sektora takve strukture. Jugoslavija nije provela vlasničko podruštvljavanje seljačke poljoprivrede, već se odlučila za različite oblike podruštvljavanja proizvodnje putem ulaganja društvenih sredstava u tokove reprodukcije seljačkih gospodarstava, podižući njihovu proizvodnju prema kriterijima i zahtjevima suvremene robne proizvodnje na pretpostavkama koje ne znače ukidanje privatnog vlasništva u seljačkoj poljoprivredi, ali omogućuju prevladavanje ograničenja koja sitni seljački zemljišni posjed imanentno sadrži.

1. kapitalistički način proizvodnje i podruštvljavanje poljoprivrede

Analizirajući kapitalistički način proizvodnje, njegove proizvodne snage i proizvodne odnose, Marx je otkrio osnovne zakonitosti nastanka i razvoja tog sistema. Kapitalizam je razorio zatečene oblike starih društveno-ekonomskih formacija, feudalizam u poljoprivredi i cehovsko zanatstvo u gradskoj privredi. Industrija, prvotno bazirana na manufakturi, a kasnije na primjeni krupne mašinerije, postaje dominantna proizvodna djelatnost. Industrijski način proizvodnje i organizacije rada postaju tipični obrasci privređivanja u svim djelatnostima pa i u poljoprivredi. Sitna robna proizvodnja, svojstvena ranijim formacijama, propada u konkurenciji s krupnom kapitalističkom robnom proizvodnjom. Od interesa za našu temu je proces podruštvljavanja proizvodnje u kapitalizmu. On proizlazi iz razvoja proizvodnih snaga i prateće tehničke društvene podjele rada što dovodi do povezivanja i podruštvljavanja rada i proizvodnje. Proizvod ljudskog rada poprima karakter robe jer zlati na tržište i u proces razmjene; roba je proizvedena u suradnji s drugima, služi drugima i njena vrijednost je društvena kategorija jer važi za sve robne proizvođače. Za razliku od minulih epoha, gdje sitni proizvođač posjeduje sredstva rada i prsvaja plodove svog rada, u kapitalizmu je osnovna proturječnost između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja, što se i može razriješiti ukidanjem privatnog načina prisvajanja, na mjesto kojeg dolazi društveno prisvajanje. Socijalizam je, u tom kontekstu, dovršeno podruštvljavanje i društveno prisvajanje plodova rada udruženih proizvođača.

No, za nas je najvažnije da uočimo kako krupna kapitalistička proizvodnja stalno destruirala sitnu robnu proizvodnju i donosi sve veći stupanj podruštvljenosti proizvodnje. Sve faze kapitalizma, od manufakturnog pa preko liberalnog do monopolističkog, praćene su sve većom koncentracijom i centralizacijom kapitala u proizvodnji i razmjeni. Već monopolistički stadij kapitalizma s gigantskim poduzećima u vidu koncerna i trustova dovodi do eliminacije i slobodne konkurencije, do slabljenja djelovanja zakona vrijednosti i prosječnog profita, jačanja uplitanja države u ekonomiju i planskih elemenata u njoj, a pojava akcionarskih društava dovodi do odvajanja funkcije upravljanja od svojine na kapitalu. Sve su to putovi i etape daljnjeg podruštvljavanja proizvodnje i mogućnosti uspostavljanja drugačijih odnosa koji temeljito negiraju kapitalistički način proizvodnje.

2. specifičnosti poljoprivrede kao privredne djelatnosti

Generalne tendencije kapitalizma vrijede i u području poljoprivrede. Potrebno je ipak respektirati i određene razlike i specifičnosti poljoprivrede. Za naše potrebe dovoljno je upozoriti na prirodne i društvene razlike poljoprivrede i industrije. U prve spada: organsko-biološki karakter proizvodnje, gdje biološke osobine biljaka i stoke predstavljaju i granice proizvodnih mogućnosti, posljedica je da se proizvodni i radni procesi ne poklapaju. Taj diskontinuitet otežava ravnomjerno zapošljavanje ljudi i mašina, i čini otežanim ekonomičnu upotrebu minulog rada (npr. kombajn za žito radi godišnje najviše dva mjeseca), a to nepovoljno djeluje na mogućnosti dizanja produktivnosti rada. Mogućnosti specijalizacije poljoprivrednog rada su niže od onih u industriji, a to znači i nižu kvalifikacijsku strukturu zaposlenih. Poljoprivreda se zbog organskog karaktera i zatvorenih ciklusa proizvodnje, gdje u velikoj mjeri sama sebi proizvodi materijal za reprodukciju (sama sebi je i proizvođač i potrošač), javlja kao relativno zatvorena, samostalna i izolirana oblast ljudskog rada. Ta autarkičnost, odnosno naturalnost proizvodnje, čini je relativno nezavisnom i ometa njeno uklapanje u društvenu podjelu rada.

Određenu specifičnost poljoprivrede predstavlja i njena ovisnost o prirodnim uvjetima – zemljište, klima i drugi prirodni faktori čine proizvodnju promjenjivom i nesigurnom, što, u pravilu, ne postoji u drugim granama.

Osim tih »prirodnih« specifičnosti postoje, a marksizam ih posebno akcentira kao važnije, specifičnosti i društveno-ekonomskog karaktera. Najvažnije je privatno vlasništvo nad zemljištem, a zbog ograničenosti istog, uspostavlja se monopol nad tim najvažnijim uvjetima i predmetom rada. Javlja se monopolsko raspolaganje uvjetima privređivanja i prisvajanja. Na tom se uspostavlja drugačije djelovanje zakona vrijednosti, jer se cijene ne formiraju kao cijene proizvodnje (troškovi plus prosječni profit), već cijene osciliraju oko vrijednosti robe (troškovi plus višak vrijednosti). U poljoprivredi se tržišna vrijednost ne formira kao prosječna veličina, jer je određuju robe proizvedene pod najlošijim a ne prosječnim uvjetima te je najviša individualna cijena ujedno i tržišna regulativna cijena. To je posljedica monopola nad zemljištem i sprečavanjem konkurencije i slobodne cirkulacije kapitala, što onemogućava izražavanje zakona prosječnog profita i pretvaranje individualnih u prosječnu profitnu stopu. Zato se u poljoprivredi javlja ekstraprofit ili renta kao cijena koja se plaća posjedniku zemljišta.

3. zakonitosti koncentracije/centralizacije u poljoprivredi

Razvoj kapitalističkog načina proizvodnje u poljoprivredi razvijenih zemalja najpotpunije objašnjava mnoge karakteristike podružljavanja procesa proizvodnje, koncentracije i centralizacije zemlje, kapitala i proizvodnje, kao puteve prevladavanja privatnog vlasništva nad zemljom kao smetnje i prepreke bržeg razvoja poljoprivrede. U poljoprivredi se samo proces koncentracije i centralizacije odvija na specifičan način, ali te specifičnosti ne dovode u pitanje opći karakter procesa. Dok je u industriji za proces koncentracije potreban samo kapital, u po-

ljoprivredi se kao limitirajući faktor koncentracije proizvodnje pojavljuje zemljište, zaposjednuto od raznih kategorija vlasnika.

Terminološki, koncentracija je sa stanovišta pojedinačnih kapitala isto što i akumulacija: »Upotrebljavanje viška vrijednosti kao kapitala ili ponovno pretvaranje viška vrijednosti u kapital zove se akumulacija kapitala.«¹⁾ Koncentracija je u principu trajan proces – sve dok kapital funkcionira, on se mora akumulirati i »koncentrirati« – prestanak toga značio bi njegovu propast. Centralizacija se pak javlja kao »eksproprijacija jednog kapitalista od strane drugog, pretvaranja mnogih manjih kapitala u mali broj krupnih.«²⁾ Centralizacija je moguća samo do određene granice uslijed unutrašnje proturječnosti, same monopolske firme su zainteresirane za održavanje određenog broja sitnih i srednjih kapitala. U osnovi, koncentracija i centralizacija su jedinstveni proces gdje se koncentracija javlja kao prva faza, a centralizacija kao daljnja i viša faza.

Specifičnost koncentracije u poljoprivredi je u postojanju ograničenog fonda zemljišta i prirodnoj proizvodnji (čega nema u industriji), tako da u procesu koncentracije »raspada se prirodna proizvodnja i autarkija u poljoprivredi i razvija robna proizvodnja, najprije sitna a zatim i krupna proizvodnja.«³⁾

U osnovi tih procesa leži razvoj proizvodnih snaga koji omogućuje promjenu (revolucioniranje) načina proizvodnje i stalno podizanje produktivnosti rada. Koncentracija i centralizacija kapitala i proizvodnje prati specijalizacija društvenog rada, smanjivanje broja kapitalista u pojedinoj grani, a time se mnogi rascjepkani procesi proizvodnje spajaju u jedan društveni proces proizvodnje.

Društveni karakter proizvodnje u poljoprivredi, jednako kao i u industriji, proizlazi iz razvoja proizvodnih snaga, prateće tehničke (pojedinačne) i društvene podjele rada, što dovodi do povezivanja i podruštvljavanja rada i proizvodnje. U sitnoj seljačkoj proizvodnji – »proizvodnji sitnog pogona« – sredstva za proizvodnju su u rukama samog proizvođača.

Produkcioni odnosi (privatno vlasništvo nad sitnim sredstvima za proizvodnju, izoliran rad i prisvajanje proizvoda kao rezultat vlastitog rada proizvođača) odgovaraju stupnju razvitka proizvodnih snaga. Sa razvojem proizvodnih snaga i njihovom koncentracijom u kapitalizmu, individualna sredstva za proizvodnju pretvaraju se u društvena sredstva (u smislu da ih može primjenjivati samo širi radni kolektiv), a proizvodnja se pretvara u lanac povezanih društvenih radnji (društveni proces rada), proizvodi u društvene proizvode, umjesto ranijih proizvoda pojedinca.

I u poljoprivredi tehnološki progres dovodi do zamjene sitnih oruđa s krupnim strojevima, do primjene niza agrobioloških i kemijskih inovacija i do istiskivanja sitnog seljačkog posjeda od strane krupnog poljoprivrednog poduzeća, što sve zakonito dovodi do društvenog karaktera proizvodnih sredstava, društvenog procesa rada i društvene proizvodnje.

1) K. Marx. **Kapital**, I. Kultura, Zagreb 1947. str. 477.

2) K. Marx. *Ibid*, str. 251. Šire o Marxovom shvaćanju procesa koncentracije i centralizacije kao i suvremenim tendencijama, vidjeti u studiji M. Lazić: **Procesi podruštvljavanja u kašnom kapitalizmu**. IDIS, Zagreb 1984, str. 25–83.

3) P. Marković: **Koncentracija i centralizacija u suvremenom razvoju poljoprivrede**, Gornji Milanovac. 1979. str. 20.

Shematski, a donekle i kronološki, razvoj društvenog karaktera proizvodnje u poljoprivredi – može se ovako prikazati⁴⁾

1) Iz seoske i autarkične privrede izdvajaju se posebne specijalizirane grane industrijske privrede. Seljačko se gospodarstvo svodi sve više u okviru primarne poljoprivredne proizvodnje, uz jačanje specijalizacije unutar tih gospodarstava. Sredstva za proizvodnju – sve više krupna – dolaze izvan gospodarstva, odnosno izvan seoske autarkične privrede, iz industrije. Time se razvijaju i produbljuju veze i ovisnost poljoprivrede od ostalih grana industrije.

2) Odvajanje industrije od poljoprivrede praćeno je i uvjetovano eksproprijacijom neposrednih proizvođača od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, pa i nad zemljom, koja je predstavljala osnovni uvjet rada sitnih proizvođača. Ovo odvajanje dovodi do novog spajanja u robnoj kapitalističkoj proizvodnji, gdje se sredstva za proizvodnju i sredstva za potrošnju seljačkog gospodarstva pretvaraju u materijalne elemente kapitala.

3) Kapitalistički način proizvodnje implicira pripadanju zemlje kapitalu, koncentraciju proizvodnje u manjem broju krupnih gospodarstava na račun potiskivanja i uništavanja većeg broja sitnih gospodarstava.⁵⁾

4) Društveni karakter procesa rada i proizvodnje u pojedinačnom poduzeću i društvene podjele rada u cjelokupnoj privredi, postaje osnova za spajanje i integraciju poljoprivrede sa industrijom i drugim granama, ne samo putem tržišta (tržišno je povezan i sitni proizvođač), nego i u novim vezama i oblicima i u samom procesu proizvodnje.

Detalnije praćenje tehnološkog progresa u poljoprivredi pokazuje skokovit karakter toga procesa u posljednjih 70–80 godina. U vrijeme Lenjina i Kautskog upotrebljavao se parni plug (Lenjin spominje i električni plug kao mogućnost), uvode se mašine kao kosilica, vršalica, samovezačica – što je klasika silno fasciniralo – pa su, kao Kautsky, u poljoprivredi vidjeli jednu od »najrevolucionarnijih grana budućnosti«. Suvremena tehnološka revolucija u poljoprivredi mnogostruko je šira i dublja i odvija se na mnogim sektorima. Uvode se mašine u sve faze proizvodnje i transporta. Primjenjuju se sve više snažni traktori velike pogonske snage, specijalizirani strojevi kao kombajni za žita, krumpir, šećernu repu i dr. Kemija je stvorila razna umjetna gnojiva i moćna sredstva za zaštitu poljoprivrednih kultura. Očigledan je napredak u selekciji bilja i stvaranju produktivnijih sorti. Isto vrijedi i kod selekcije stoke gdje se dobivaju produktivnije pasmine. Nove metode prehrane stoke uz bolju i ekonomičniju organizaciju proizvodnje dovode do stalnog napretka u toj oblasti. Radi se, dakle, o cijelom kompleksu promjena u mašinizaciji rada, kemizaciji, biološkim i genetskim inovacijama – a u laboratorijama i istraživačkim centrima naziru se još revolucionar-

4) Prikaz se bazira na generalizaciji i akcentiranju »čistih« oblika razvoja društvenog karaktera procesa proizvodnje u razvijenim kapitalističkim zemljama. Vidjeti o tome kod A. Starca: **Koncentracija u poljoprivredi i integracija poljoprivrednih, industrijskih i trgovačkih organizacija**, Institut za ekonomiku i organizaciju poljoprivrede, Poljoprivredni fakultet, Zagreb 1968.

5) Potiskivanje i uništavanje sitnih proizvođača dovodilo je, u ranim fazama kapitalizma, do masovne pauperizacije i proletarizacije seljaštva. U razvijenom kapitalizmu dvadesetog stoljeća to više nije slučaj. Više je razloga pridonijelo tome: velika apsorpcija moć industrije koja zapošljava brojne kontingente radne snage iz poljoprivrede i drugih sektora; nizak priraštaj stanovništva; masovna pojava i širenje prijelazne kategorije »part time« gospodarstva, u kojemu je moguće kombiniranje i nedopunjavanje dohotka iz više izvora – i baš ta kategorija znatno smanjuje i ublažava ekonomska diferenciranje, polarizaciju i suprotnosti na selu poznatih u inicijalnom i ranom razdoblju kapitalizma. U zemljama nerazvijenog i perifernog kapitalizma na djelu je klasična pauperizacija ogromne mase sitnih seljaka i bezemljaša uz velike klasne surotnosti na selu.

nije promjene – što znači da je znanstveno-tehnološka revolucija u poljoprivredi neprestano na djelu i da se neprestano stvaraju uvjeti za još veće podružtvljavanje procesa rada i proizvodnje. Taj tehnološki progres praćen je isto tako skokovitim porastom potrebnog kapitala, tj. potreban je sve veći prosječni kapital za novu tehniku proizvodnje. Isto tako povećava se i organski sastav kapitala, pri čemu osnovnu vrijednost predstavljaju nova sredstva rada. Takav porast kapitala i promjena u organskom sastavu zahtijevaju i veće količine kredita, uz promjene u oblicima i uvjetima kreditiranja. Ulogu kreditora, pa i funkciju direktnog plasiranja kapitala u poljoprivredu, sve više preuzima industrija i trgovina. Razumljivo je da novim uvjetima tehnološkog progresa najbolje mogu odgovoriti krupna gospodarstva, dok se sitna i srednja somo djelomice mogu tome prilagoditi. Krupno kapitalističko gospodarstvo proširuje se na račun srednjeg i sitnog, pri čemu se zemljište otkupljuje, zakupljuje ili espropriira na druge načine. U zemljama nerazvijenog kapitalizma – u kojima postoji agrarna prenaseljenost, visoka cijena zemlje, nerazvijena industrija nesposobna za apsorpciju suviše radne snage – kapital prodire posredno u poljoprivredu.

Eksploatacijom radne snage i održavanjem niske nadnice seoskog proletarijata i sitnih vlasnika, davanjem zajmova uz nepovoljne uvjete (zelenaški kapital) – kapital izvlači višak vrijednosti iz poljoprivrede i podvrgava sebi selo. Dobar primjer za to je i seljaštvo u kapitalističkim uvjetima predratne Jugoslavije. Ipak, i u tim uvjetima dolazi do snažnog raslojavanja seljaštva, vrši se koncentracija i centralizacija zemljišta i proizvodnje, ali granice razvoja poljoprivrede u tim uvjetima nisu velike.

U zemljama razvijenog kapitalizma, gdje je već ranije dominirajući oblik privređivanja u poljoprivredi znatno iznad sitnog seljačkog gospodarstva, a ekonomska struktura znatno »čišća«, dolazi do neposrednog plasmana kapitala u proizvodnju. Zemljišno vlasništvo nije više tolika prepreka razvoju – ono »ostaje« privatno, ali se sve više pretvara u »moderni« oblik privatnog vlasništva i svodi na novčanu rentu. Sam proces koncentracije odvija se istovremeno kao centralizacija, tj. ujedinjavanje kroz likvidaciju mase sitnih i srednjih gospodarstava. Neke dimenzije tog procesa u svjetskim razmjerima pokazuje nam slijedeća tabela, koja plastično pokazuje razmjere koncentracije poljoprivrednih posjeda u razvijenim zemljama. Koncentracija se može vršiti i kroz intenzifikaciju proizvodnje – kroz veće ulaganje po jedinici površine dolazi se do veće proizvodnje, a time i do porasta veličine gospodarstava bez povećanja njegove površine.

Tablica 1

Veličina prosječnog posjeda u razdoblju 1900—1975.

— u ha

Zemlja	1900.	1930.	1960.	1975.
SAD	58	63	119	155
Kanada	50	90	140	295
Francuska	9	12	17	23
Švedska	12	13	14	23
Engleska	23	26	28	52
Italija	...	6	6	8
Australija	...	620	...	1.005
Egipat	3	2	2	...
Indija	...	2	2	2
Jugoslavija	8	5	4	4

4. vertikalna integracija kao forma koncentracije i centralizacije u suvremenom svijetu

Razvoj kapitalizma i način na koji on podvrgava sitnu privredu, najprije indirektno a kasnije i direktno te forme u kojima se vrši odvajanje i novo spajanje (integracija) poljoprivrede i industrije, stalno se mijenja. Nove forme direktne integracije pojava su relativno novijeg datuma. Do toga dolazi na bazi veće koncentracije i monopola financijskog, industrijskog i trgovačkog kapitala i sve većeg izravnog miješanja u samu proizvodnju, praćenu sve jačom državnom intervencijom. Tu se prevladavaju odnosi uspostavljeni putem tržišta i slobodne konkurencije, a uspostavljaju drugačije veze. U tom pogledu značajna je tzv. vertikalna integracija poljoprivrede s industrijom i trgovinom. Sam termin potječe iz američke ekonomske teorije – gdje se takva integracija najranije razvila.⁶⁾ U nas se taj termin rijetko upotrebljava, a najbolje mu odgovara pojam »reprocjelina«.

Najčešće se vertikalna integracija definira kao koordinacija odluka u dva ili više stadija u sistemu proizvodnje, prerade i trgovine poljoprivrednim proizvodima – tako je označava i A. Starc, jedan od boljih poznavalaca ove problematike u nas.⁷⁾ A. Raič, oslanjajući se na poglede poznatog poljskog agrarnog ekonomiste J. Tepichta, okarakterizirao je mehanizam vertikalne integracije kao »preduimački sistem«,⁸⁾ jer, u poljskim kao i jugoslavenskim uvjetima, ulaganje društvenih sredstava dovodi do podružtvljavanja procesa rada u individualnoj poljoprivredi. No, terminološke razlike nisu važne za uočavanje onoga što je bitna strana procesa vertikalne integracije. Faktori koji utječu na razvoj integracije su: nova tehnologija, porast potrebnog kapitala, izmjena organskog sastava kapitala, razvoj krupnog tržišta i velikih distributera koji traže velike kontinuirane isporuke standardiziranih proizvoda. Kakvi se rezultati postižu? Integracija dovodi do smanjenja rizika u svim fazama procesa da bolje alokacije sredstava za proizvodnju i radne snage, a sve to donosi veću masu dohotka i profita, a olakšava se modernizacija poljoprivrede.

Ugovorni odnosi su pravna forma procesa a sadržaj je neposredno prodiranje kapitala u poljoprivredu. To je specifičan način svladavanja monopola zemljišnog vlasništva.⁹⁾

Značajne su i konzekvence na poziciju farmera – njemu se oduzima funkcija organizatora i upravljača procesa proizvodnje – te se isti pretvara u nadglednika (supervising landlord) ili u radnika po komadu (piece worker). Taj se odnos može nazvati i »rad na sic« kako to čini A. Raič u spomenutom tekstu. Vidimo, dakle, da su osnovni pokretači integracije oni faktori koji zahtijevaju i dovode do koncentracije i specijalizacije proizvodnje, razvoj tržišta, specijalno krupnih distributera

5) O genezi i različitim oblicima vertikalne integracije, kao i njenim rezultatima u SAD i Kanadi može se vidjeti u: *Journal of Farm Economics*, Vol. 15, No. 5, 1958.

7) U tom pogledu inspirativan je članak: A. Starc, »Razvoj integracije društvenih poljoprivreda i agroindustrijskog kompleksa u novom periodu«, *Ekonomika poljoprivrede* br. 11—12/1971.

8) A. Raič: *Razvoj agrarnog pitanja u uslovima socijalističke rekonstrukcije poljoprivrede u Poljskoj i Jugoslaviji*. Doktorska rasprava, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, 1973.

9) Vertikalna integracija se najranije i najviše razvila u SAD i to u stočarstvu. Tu je ostvaren velik napredak u tehnici proizvodnje — u ishrani, selekciji, uzgoju stoke — a povezana je s napretkom industrijske proizvodnje stočne hrane i drugih industrija. Čitav se radni proces može rastaviti na pojedine faze na usko specijaliziranim farmama — tako pojedine farme proizvode samo brojlere, druge se specijaliziraju za proizvodnju jaja, treće se bave lijeganjem pilića itd. U stočarskoj proizvodnji vertikalna se integracija mogla brže razvijati i radi toga što traži neposredno manje zemljišta, a samo se manji dio radnog procesa odvija na zemljištu farmera.

(iza čega stoji problem velike produkcije agrarnih proizvoda, što zahtijeva širenje potrošnje).

Integracija raznih faza u procesu reprodukcije dovodi često i do integracije vlasništva, kada se vrši neposredno fuzioniranje poljoprivrede s industrijom i trgovinom u jedno poduzeće. I to je oblik centralizacije u poljoprivredi.

Ostaje, naravno, za dublju analizu pitanje kako se vrši formiranje i raspodjela viška vrijednosti između pojedinih grana i grupa kapitalista, kako se vrši ponovno ulaganje dijela tog viška vrijednosti i dr. Što uopće stoji iza neutralnog, tehničkog termina »koordinacija odluka« – iza kojeg se krije kontrola nad cjelokupnim procesom. Da li se »koordinator« rukovodi isključivo ciljem maksimalizacije profita, ili su prisutni i drugi motivi, kao što su: rast, stabilnost, modernizacija poljoprivrede. Kakav je položaj neposrednih proizvođača, da li se iza »koordinacije odluka« krije stvarno potčinjavanje i komanda kapitala nad farmerima? Logika kapitala i neki istraživači nude upravo takav odgovor.¹⁰ No, neosporno je da vertikalna integracija djeluje na racionalnije korištenje svih faktora proizvodnje i na povećanje mase dohotka i profita; da se rizik u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji – koji je prije isključivo padao na pojedinačnog farmera – sada prenosi i na ostale »kooperante«, da se poljoprivreda lakše i bezbolnije modernizira. Iza svega stoji i snažni intervencionizam i financijska podrška države, iz čega bi se mogao izvući zaključak da je poljoprivreda u razvijenim kapitalističkim zemljama – istovremeno i »podruštvljena« i »podržavljena«. Brojne su posljedice tog stanja, ali u to ne možemo ulaziti.

Razlog zbog kojeg kapital ne ulazi direktno u potčinjavanje svih agensa poljoprivreda i seoske privrede, C. Faure nalazi u specifičnim karakteristikama reprodukcije porodične poljoprivrede. Ta poljoprivreda ne zahtijeva rentu, ni profit, a zadovoljava se niskom plaćom za zaposlene (utjecaj Čajanova?). Zbog toga su i cijene proizvoda u »nekapitalističkoj« privredi, uz ostale iste uvjete, niže od onih u kapitalističkoj. To omogućuje kapitalu da izvlači maksimum viška vrijednosti iz porodične poljoprivrede, koja nije izvan kapitalizma, nego je naprosto u kapitalizmu na »poseban način«. Podvrgavanje se vrši putem tržišta, kontrole industrijskih »inputa« potrebnih poljoprivredi, kroz kreditni mehanizam i dr.

Teze C. Faure su svakako zanimljive, ali zaključci nisu uvijek korektni – pokazali smo već da kapital ulazi izravno u sam proizvodni proces; veće farme (to je vidljivije u SAD nego u Francuskoj) su prava kapitalistička poduzeća, i, najzad, problematična je teza o jeftinijoj »nekapitalističkoj« poljoprivredi, jer bi pomnija usporedba cijena američke »kapitalističke« poljoprivrede s porodičnom poljoprivredom u Zapadnoj Evropi, vjerojatno osporila takav zaključak.

5. Proizvodno podruštvljavanje seljačke poljoprivrede i neki problemi svojinskih odnosa

Potrebno je ovdje upozoriti na neke probleme koji proistječu iz jugoslavenskog pristupa podruštvljavanju seljačke poljoprivrede. Već je na

10) Šire pretpostavke i konzekvence položaja poljoprivrede i seljaštva u integracionim procesima u suvremenom kapitalizmu ispituje C. Faure, dolazeći do zaključka, da i bez formalne potčinjenosti (najamništva) kapital dominira u poljoprivredi, što je središnja tema njegova napisa: »Integracija poljoprivrede u industrijsko društvo«. **Marksizam u svetu**. 1/1983.

nekoliko mjesta ranije istaknuto da naša zemlja nije provela **vlasničko podruštvljavanje**, tj. nije išla na ukidanje privatnog vlasništva milijunske mase radnog seljaštva nad zemljištem i drugim proizvodnim sredstvima, već se opredijelila za **proizvodno podruštvljavanje** i proizvodnu revoluciju u poljoprivredi. Naravno, time se nije lišila obaveze da ogromnu masu sitnog seljaštva izvuče iz okova zaostalosti i primitivizma svojstvenih za položaj seljaštva u uvjetima nerazvijenih kapitalističkih i pretkapitalističkih odnosa kakvi su vladali na jugoslavenskom selu u predratnom razdoblju.

Način rješavanja proturječnosti između zaostalog načina proizvodnje u uvjetima dominacije poljoprivrednog sitnog pogona, postojanja sitnog parcelnog posjeda koji po Marxovim riječima isključuje: »razvitak društvenih proizvodnih snaga, društvene oblike rada, društvenu koncentraciju kapitala, stočarstvo u velikom razmeru, progresivnu primenu nauke«¹¹⁾ i potrebe za stvaranjem suvremene poljoprivredne proizvodnje na socijalističkim odnosima – pokazala je naša teorijska misao još krajem 1950-tih godina.

E. Kardelj rješenje te dileme vidi ovako: »Iz tih smo razloga uvek isticali da problem unapređenja poljoprivredne proizvodnje i socijalističkog preobražaja sela predstavljaju jedinstveni problem i kompleksan zadatak. Cilj naše socijalističke politike na selu je jedan i neizmenjiv: rekonstrukcija poljoprivrede u pravcu stvaranja krupnih socijalističkih jedinica, sposobnih da organizuju – na bazi suvremene tehnike i naučnih dostignuća – **društveni proces rada uz postepeno podruštvljavanje zemlje**«. ¹²⁾ Kardelj detaljno osvjetljava putove i mogućnosti razvoja socijalističkih odnosa jačanjem krupnih, društvenih gospodarstava, njihovog širenja, korištenja zakupljene zemlje, ali dodaje da se tim putem – »ne postiže ni potrebni tempo unapređenja poljoprivrede (...) a još manje se time rješavaju gorući problemi sela i problemi njegovog socijalističkog preobražaja«. ¹³⁾ Problem ujedinjavanja zemljišta, kao uvjeta za korištenje moderne poljoprivredne tehnologije, potrebno je rješavati na drugi način. To je moguće, ako socijalističke privredne organizacije razvijaju i organiziraju društveni proces rada na inokosnim gospodarstvima. Evo kako Kardelj određuje socijalističku kooperaciju: »Ona je ime za svaki oblik proizvodne saradnje socijalističkih privrednih organizacija – poljoprivrednih dobara, seljačkih radnih zadruga, opštih zemljoradničkih zadruga i njihovih ekonomija a u određenim slučajevima čak i industrijskih i trgovačkih organizacija – s individualnim seljačkim gazdinstvima koja priprema, uspostavlja, započinje ili razvija elemente društvenog procesa proizvodnje i koja omogućuje da u takvom procesu, na bazi društvenih ulaganja i društvenih osnovnih sredstava za proizvodnju, socijalističke privredne organizacije postanu nosioci proširene reprodukcije«. ¹⁴⁾

U praksi su se razvili različiti oblici suradnje društvenih subjekata sa seljacima. Ti se oblici mogu svesti na tri tipične forme:

– pružanje usluga stručne pomoći (servisiranje) vezano uz otkup i ugovaranje proizvodnje,

11) K. Marx, **Kapital I**, Zagreb 1947, str. 438.

12) E. Kardelj, **O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu**, Beograd, 1983, Knjiga 2, str. 29.

13) E. Kardelj, *Ibid*, str. 152.

14) E. Kardelj, *Ibid*, str. 153–154.

- djelomično učešće zadruga ili drugih organizacija u proizvodnji i raspodjeli ostvarenog dohotka,
- zajednička proizvodnja i raspodjela ukupnog prihoda prema učešću u radu i troškovima.

Ipak, najčešće je prakticiran prvi oblik, dok su tzv. »viši oblici« suradnje ostvareni u marginalnom broju.

U 70-tim godinama sve se više insistira na produbljenijim formama suradnje, ili onom što se u popularnoj terminologiji zove »udruživanje«. Razlog tome je što se razvijeniji oblici kooperacije, kao što su zajednička proizvodnja i raspodjela nisu razvili, a praksa je ostala na nižim oblicima uz dosta stihijnosti, kratkoročnih oscilacija i podređenog položaja seljaka.

Ne postoje, međutim, ni teorijske a niti praktične oštre granice između onoga što se uobičajeno zove »kooperacija« i »udruživanje«. Postoji tek gradacija razlika u kvaliteti različitih oblika prema ciljevima koje se želi postići. Udruživanje i drugi oblici suradnje mogu se primarno shvatiti samo **u kontinuitetu integracije seljačkog gospodarstva sa subjektima društvene privrede u jedinstvenom lancu reprodukcije**. Različiti oblici suradnje (integracija) mogu se shvatiti kao niz u kontinuitetu. Moguće su razne kombinacije veza, interesa i rizika – sve do potpune integracije gdje su interesi u velikoj mjeri podudarni, a zajedništvo u odlučivanju i koordinaciji vrlo visoko.

Ne ulazeći ovom prilikom u problematiku zadrugarstva i različitih shvaćanja o prirodi i ulozi zadruga u socijalizaciji seljačke poljoprivrede, kao i brojne kontroverze o zadruzi kao privrednoj organizaciji, udruženju seljaka i kao asocijaciji neposrednih proizvođača, potrebno je nešto reći o svojinskim problemima koji prate razvoj podružljavanja individualne poljoprivrede. Dosadašnji razvoj zadržao je klasičnu podjelu na društveno i privatno vlasništvo u poljoprivredi. Potpuno su ugušeni ili marginalizirani razni medijarni oblici kao što su zadružno vlasništvo, ortakluk ili grupno vlasništvo. Osim u Sloveniji u kojoj postoje zemljišne i mašinske zajednice, kao oblici grupnog korištenja i vlasništva – pri čemu je važnija ekonomska efikasnost nego pravna forma tih odnosa – vlasnički odnosi su drugdje postavljeni na principu stroge podvojenosti privatnih i društvenih oblika.

Posve je razumljivo da krupna poljoprivredna gospodarstva, preradiivačke industrije, trgovina, trebaju biti u društvenom vlasništvu, ali i da gro sredstava seljačke poljoprivrede, primarne i sitne trgovine može sasvim efikasno privređivati i u uvjetima privatnog ili zadružnog vlasništva. Pri tome treba respektirati činjenicu da privatno vlasništvo u seljačkoj poljoprivredi – isključujući aspekt imovinskih prava koji je u ovom kontekstu nevažan – u smislu društvenih odnosa (kontrola i upravljanje radom drugih) i u ekonomskom pogledu (prisvajanje rezultata rada) – ne čini vjerojatnom eksploataciju tuđeg rada ni dominaciju u društvenim odnosima u seoskom prostoru. Ovo se odnosi kako na zemljišni posjed u uvjetima postojećih ograničenja, tako i na posjed širih dimenzija (ako se podigne zemljišni maksimum), što je primarno tehnološko i ekonomsko pitanje. I mnogo veći zemljišni posjedi u razvijenim poljoprivredama počivaju prvenstveno na radu članova porodičnog domaćinstva uz marginalno upošljavanje dodatne radne sna-

ge.¹⁵⁾ Mnogo je važnije pitanje kako ekonomski efikasno koristiti pojedine faktore u poljoprivredi i kako podizati ukupnu efikasnost i racionalnost seljačkog gospodarenja.

- 15) U pogledu odnosa porodičnog i najamnog rada u poljoprivredi vrlo je metodološki i sadržajno instruktivan napis P. Gorayhia Identifikacija kapitalističkih formi, *Sociologia Ruralis*, No 2/1986. Analizirajući podatke popisa poljoprivrede 1981. g. u Kanadi, autor utvrđuje da 64% farmi ne zapošljava tuđu radnu snagu; od preostalih 78% unajmljuje manje od 1 radnika godišnje. Svega 0,7% farmi zapošljava više od 5 radnika, što je u autorovoj interpretaciji Marxa (kapitalistička proizvodnja počinje kada pojedinačni kapital zapošljava simultano veći broj radnika ili rad prosječne socijalne kvalitete — zašto je potrebno barem 5 radnika) granica koja razdvaja kapitalističku od »nekapitalističke« firme. Autorov bazični zaključak jest da, ako ostanemo pri kriteriju korištenja najamne radne snage, nema jasnog odgovora na pitanje što je kapitalistička farma. Naravno, taj zaključak je u okviru postavljenih premisa ispravan — ali je problematično da li je samo taj kriterij dovoljan za razrješenje navedenog pitanja. Valja upozoriti i na to da prosječna farma u Kanadi ima više od 300 ha zemljišta, što upućuje na zaključak o velikim radnim potencijalima tzv. porodičnog gospodarstva.

Milan Župančić

Integration of Peasant Agriculture in Agroindustrial Complex

Summary

The article analyses certain problems in the integration of peasant agriculture with the industrial and commercial segment of the overall agrobusiness in Yugoslavia. It is well known that in Yugoslavia collectivization of peasants and expropriation of small farms has not been carried out, and that so called productive socialization of private ownership in agriculture was decided upon. The peasant remains the owner of his land and other means of production, but through various forms of association and cooperation with the socially-owned sector, concentration and centralization of production in a smaller number of farms (including modernization of the overall agricultural sector), has been realized. The text pleads for a more intensive development of collective farming and strengthening of various forms of group and collective ownership, which has been so far neglected.

Интеграция сельского хозяйства с агропромышленным комплексом

Резюме

В статье обсуждаются некоторые проблемы интеграции сельского хозяйства с промышленным сегментом и сегментом торговли агропромышленного сектора в целом в Югославии. Как известно, в нашей стране не имела место коллективизация крестьянского хозяйства и экспроприация мелкой крестьянской собственности; вместо нее проявилось обобществление производства индивидуального сектора в сельском хозяйстве. Земля и остальные средства производства и дальше остаются в полном распоряжении крестьян, однако в многообразных формах слияния и сотрудничества с общественным сектором наблюдается концентрация и централизация производства в определенном числе крестьянских хозяйств и модернизация сельскохозяйственного сектора в целом. Автор настаивает на создании необходимых условий для более усиленного развития сельскохозяйственных производственных кооперативов — задруг и различных видов групповой и кооперативной собственности, которым до настоящего времени не уделялось должное внимание.